

jest dostrzegane i z reguly dosadnie oceniane.

Incydentalnie forum dla takiej ekspresji staje się ściana budynku. Albo przyuliczny słup. Na jednym z nich, usytuowanym na skrzyżowaniu wrocławskiego Podwala z ulicą Świdnicką, przeczytałem to, czego nigdy nie usłyszałem w publicznym polskim radiu i telewizji: „Wojna to jedyna zabawa bogatych, w której udział biorą biedni”.

УДК 340.132.1

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ЗА СУБ'ЄКТНИМ КРИТЕРІЄМ

Єрмоленко Д.О., д.ю.н., професор

*Класичний приватний університет, вул. Жуковського 70б, м. Запоріжжя, Україна
ipivs@mail.ru*

У статті аналізуються наявні в загальній теорії держави та права підходи до класифікації правової свідомості за суб'єктним критерієм. Досліджуються особливості суспільної, групової та індивідуальної правової свідомості. Викладається авторська позиція щодо співвідношення та взаємозв'язку зазначених видів правової свідомості.

Ключові слова: класифікація правосвідомості, суб'єкт правосвідомості, суспільна правосвідомість, групова правосвідомість, індивідуальна правосвідомість.

ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИКАЦИИ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ ПО СУБЪЕКТНОМУ КРИТЕРИЮ

Єрмоленко Д.А.

*Классический приватный университет, ул. Жуковского 70б, г. Запорожье, Украина
ipivs@mail.ru*

В статье анализируются существующие в общей теории государства и права подходы к классификации правового сознания по субъектному критерию. Исследуются особенности общественного, группового и индивидуального правового сознания. Излагается авторская позиция относительно соотношения и взаимосвязи указанных видов правового сознания.

Ключевые слова: классификация правосознания, субъект правосознания, общественное правосознание, групповое правосознание, индивидуальное правосознание.

FEATURES OF CLASSIFICATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS BY SUBJECTIVE CRITERION

Yermolenko D.O.

*Classic private university, str. Zhukovsky, 70b, Zaporizhzhia, Ukraine
ipivs@mail.ru*

The article analyzes the existing general theory of state and law approaches to the classification of legal consciousness on subjective criteria.

The classification of legal consciousness is very important, because legal consciousness is not only internal but also external structuring. However, in legal literature no single approach to determine the types of consciousness, and even existing classification criteria have varying degrees of validity.

In the scientific literature the representatives of individual and social approaches advocate diametrically opposite positions to the definition of legal consciousness.

Representatives of the first approach believe that legal consciousness takes its value as a form of social consciousness only when the same thoughts, ideas, concepts, feelings are right to the mass distribution in the consciousness of the class or the entire nation.

Representatives of the second approach insist on an understanding of law as a form of purely subjective experiences, which denies the possibility of public understanding of the law.

According to the author, individual legal consciousness must be seen as a representation of individual opportunities in the legal field, which are influenced by social legal consciousness. In turn, social legal consciousness does not exist outside the individual and the legal opinion found in society about the role, value rights, its functionality and regulatory side.

Group legal consciousness – collective perceptions and feelings about the law and legal phenomena, behaviour and activities in the field of legal regulation that express attitudes and evaluations of legal phenomena from social groups, communities, other social formations. Every social group has not only the goals and objectives that coincide with the public in general, but their own specific goals and objectives, which are justified by the specific needs and

interests. Thus, in the minds of social groups a social legal consciousness revealed, but in each social group it is transformed in the light of the specific conditions, needs and interests of the group, acquires specific features that allow considering a group legal consciousness as a relatively independent spiritual formation.

Thus, the relationship between different types of legal consciousness by subjective criteria can be defined as follows: social legal consciousness is caused by individual and group, and the latter, in turn, are influenced by social legal consciousness.

Key words: classification of legal consciousness, subject of legal consciousness, social legal consciousness, group legal consciousness, individual legal consciousness.

Питання класифікації правосвідомості є дуже важливим, адже правосвідомість має не лише внутрішню, а й зовнішню структурованість. Однак у юридичній літературі немає єдиного підходу до визначення видів правосвідомості, і навіть наявні критерії класифікації мають різний ступінь обґрунтованості.

Основні класифікації правосвідомості були сформовані вченими ще в 70-х рр. ХХ ст., і пов'язані вони з розумінням цього феномену як форми суспільної свідомості. Так, О.Р. Ратінов виділяє п'ять критеріїв класифікації правосвідомості: спосіб відображення (пізнавальна правосвідомість, яка містить знання й ідеї, і соціально-психологічна правосвідомість, яка містить переживання та оцінки); глибина відображення (повсякденна правосвідомість, що нецілеспрямовано формується в повсякденному житті, і теоретична правосвідомість, добре структурована, наявна здебільшого в юристів); масштаб поширення (масова правосвідомість, що властива великим соціальним групам; спеціалізована, що характерна для певних професійних груп; локальна правосвідомість, що існує в окремих районах); суб'єкт (індивід, група, суспільство); предмет відображення (кримінально-правова, адміністративно-правова правосвідомість тощо) [1, с. 181-182].

Таким чином, однією з підстав для класифікації правової свідомості можна вважати *суб'єктний критерій*, за яким різні дослідники виділяють індивідуальну, групову, суспільну, масову, національну та державну правосвідомість. Перед тим, як перейти до характеристики окремих видів правосвідомості, слід звернути увагу на неоднозначність подібної класифікації. Так, у науковій літературі представники індивідуального та суспільного підходів відстоюють діаметрально протилежні позиції до визначення правосвідомості.

На початку ХХ ст. Л.І. Петражицький наполягав на розумінні права як різновиду виключно суб'єктивних переживань, що заперечує саму можливість суспільного розуміння права [2]. Слід зазначити, що визнання дослідниками пріоритету індивідуальної правосвідомості нерідко абсолютизує її під час формування суспільної правосвідомості. У сучасній теорії права також чітко сформувався підхід, згідно з яким суб'єктивізм сприйняття інформації не дає можливості для формування групової, суспільної або масової свідомості, що виключає їх з дослідження видів правосвідомості. У 60-х рр. ХХ ст. Г.С. Остроумов, критикуючи теорію заперечення самостійності індивідуальної правосвідомості, зазначав, що теорія правосвідомості має ґрунтуватися на вивченні суспільної правосвідомості через правосвідомості особистості, адже суспільна правосвідомість, на думку автора, являє собою «сукупність усіх індивідуально-правових поглядів» [3, с. 15]. Аналогічні твердження висловлюються і в наш час. Так, у надмірній абстрактності категорії «суспільна правосвідомість» впевнений О.В. Аверін. На його погляд, визначення суспільної правосвідомості можливе лише у відносно однорідному суспільстві (сам О.В. Аверін називає його «суспільством вищого рівня демократичного розвитку»), однак автор визнає, що таке суспільство може існувати лише теоретично [4, с. 95-96].

Ми вважаємо подібну точку зору крайньою у своїх оцінках і тому не поділяємо. Хоча слід визнати, що певна абстрактність суспільної правосвідомості зумовлена низкою причин. Так, відомо, що вольова позиція суб'єктів відображає протилежні інтереси різних суспільних груп, а це не може не впливати на цілісність суспільної свідомості. Крім того, різниця соціально-економічного рівня, етнічна неоднорідність населення, різноманітність релігійних вірувань впливають на формування іноді полярних правових уявлень та очікувань, що також приводить до абстрактності самого поняття суспільної правосвідомості.

Водночас у радянській юридичній літературі сформувався інший підхід, який послідовно стверджував принцип суспільної сутності правосвідомості. Так, І.С. Фарбер вважав, що свідомість індивіда потрібно розглядати як суспільну [5, с. 44]. А тому правосвідомість набуває свого значення як форма суспільної свідомості лише тоді, коли одні й ті самі думки, ідеї, поняття, почуття щодо права отримують масове поширення у свідомості класу або всього народу [5, с. 69].

Правова свідомість не є єдиною формою суспільної свідомості, вона взаємопов'язана з іншими різновидами суспільної свідомості: моральною, політичною, естетичною, релігійною свідомістю тощо. І.Є. Фарбер, наприклад, зазначає, що правосвідомість як специфічна форма відображення суспільної свідомості характеризується такими аспектами: 1) у правосвідомості відображаються лише ті явища, які становлять правову сторону життя суспільства. Вона охоплює процес створення правових форм, реалізацію їх потреб у суспільному житті. Політичні й інші ідеї та уявлення активно впливають на формування та реалізацію норм права. Однак, перш ніж отримати вираження у правових нормах, їх використанні на практиці, вони мають пройти через правосвідомість, тобто здобути правову форму у вигляді правових ідей та уявлень; 2) особливість правосвідомості полягає в засобах відображення явищ суспільного життя. Усвідомлення правових явищ життя суспільства здійснюється за допомогою спеціальних юридичних понять і категорій. До них відносять, наприклад, такі поняття, як «правомірність», «неправомірність», «правовідносини», «юридична відповідальність», «законність» [5, с. 5-8].

Інший представник цього підходу, Є.В. Назаренко, визнавав індивідуальну правосвідомість, але розглядав її як форму існування суспільної свідомості, що виключає самостійне значення індивідуальної правосвідомості [6, с. 20].

Індивідуальна свідомість, на думку Д.І. Дубровського, являє собою свідомість окремої людини, яка хоча й немислима поза суспільством, однак має свої неповторні риси, якості, здібності. Основним змістом свідомості кожної людини є ідеї, норми, установки, погляди, що мають статус явищ суспільної свідомості. Загальне та особливе в індивідуальній свідомості є ні що інше, як феномени суспільної свідомості, які «живуть» у свідомості індивіда у формі його суб'єктивної реальності [7, с. 157].

На нашу думку, подібні позиції прибічників суспільної правосвідомості цілком логічні та відповідають ідеологічним установкам того часу про пріоритетність суспільного над індивідуальним, колективного над приватним.

Аналіз обох підходів дає змогу погодитись з думкою Т.Ю. Смолової про те, що індивідуальну правосвідомість треба розглядати як уявлення окремої особистості про можливості у правовій сфері, які формуються під впливом суспільної правосвідомості. У свою чергу, суспільна правосвідомість не існує поза індивідуальною та виявляється у правових поглядах суспільства в цілому про роль, цінність права, його функціональну та регулятивну сторони [8, с. 40].

Суспільна правосвідомість, як вважають Г.Х. Єфремова та О.Р. Ратінов, – це найбільш динамічна, реактивна правосвідомість, що виникає у відповідь на злободенні, суспільно важливі події та явища юридичного життя. Ставши предметом суспільного інтересу, конкретне явище правової дійсності актуалізує той чи інший зміст правосвідомості, ті чи інші юридичні знання, оцінювальне ставлення до права та практики його застосування, правові установки та ціннісні орієнтації [9, с. 15]. Носіями суспільної правосвідомості є також великі соціальні групи – нації, народи. На думку О.Д. Хлопіна, «багаторазово використовуючи ті чи інші неформальні норми, учасники взаємовідносин відтворюють цей порядок як структурний елемент інституціонального порядку суспільного життя. Він набуває реальності та стає стабільним» [10, с. 63].

Таким чином, особливість суспільної правосвідомості полягає в тому, що вона характеризується динамізмом, але при цьому її мінливість поєднується з її стабільністю, стійкістю в найбільш важливих, визначальних сторонах суспільної життєдіяльності.

Індивідуальна ж правосвідомість є результатом соціалізації окремої людини та засвоєння нею групової та суспільної правосвідомості, опосередкованої особливостями її життєвого шляху. У процесі соціалізації людина вбирає ті правові уявлення, поведінкові установки та способи емоційного реагування на право та правові явища, які властиві її соціальній спільноті на тому чи іншому етапі розвитку.

Що ж стосується групової правосвідомості, то її дослідженню в юридичній літературі приділяється набагато менше уваги, ніж суспільній та індивідуальній. Під час класифікації видів правосвідомості групова правосвідомість або зовсім ігнорується, або обмежується лише згадуванням внаслідок складності правового аналізу мобільних і різноманітних за складом груп. Водночас видається досить перспективним дослідження правосвідомості окремих груп суспільства за віковими, професійними, юридичними, демографічними, географічними та іншими критеріями.

Використовуючи загальні методичні принципи, які запропоновані А.Л. Могилевським, до групової правосвідомості можна віднести ті правові уявлення, оцінювальне ставлення, що є найбільш типовими для певної спільноти [11, с. 29] і специфічними відносно масової правосвідомості. В одному суспільстві існують групи та підгрупи, які по-різному сприймають і по-різному ставляться до правової дійсності.

Отже, групова правосвідомість – це колективні уявлення та почуття щодо права та правових явищ, поведінки та діяльності у сфері правового регулювання, які виражають ставлення та оцінки правових явищ з боку соціальних груп, колективів, інших соціальних утворень. Будь-яка соціальна група має не лише цілі та завдання, що збігаються із суспільними в цілому, а й власні, специфічні цілі та завдання, що зумовлені особливими потребами та інтересами. Таким чином, у свідомості соціальних груп виявляється суспільна правосвідомість, але вона в кожній окремій соціальній групі трансформується крізь призму специфічних умов, потреб, інтересів цієї групи, набуває специфічних рис, які дають змогу розглядати групову правосвідомість як відносно самостійне духовне утворення. Крім того, як зазначає В.С. Бреднева, у суспільстві завжди існують як формальні, так і неформальні соціальні групи, у тому числі антисоціального характеру. У таких групах також формується «власна» правосвідомість, яка може негативно впливати на індивідуальну правосвідомість учасників, сприяти розвитку правового нігілізму, заважати позитивній правовій діяльності суб'єктів [12, с. 38].

Правосвідомість таких груп населення, як військовослужбовці, засуджені, пенсіонери, жінки, державні службовці, привертає увагу філософів, соціологів, політологів, педагогів, але потребує додаткового юридичного наукового дослідження. Природно, що певні соціальні групи відрізняються за рівнем правової інформованості, сприйманням різних засобів правового впливу, мотивацією правової поведінки тощо. Результати таких досліджень мають практичне значення і можуть бути використані насамперед у процесі правового виховання, підвищення рівня правосвідомості групи, особи та суспільства в цілому.

Отже, взаємозв'язок між різними видами правосвідомості за суб'єктним критерієм можна визначити таким чином: суспільна правосвідомість зумовлена індивідуальною та груповою, а останні, у свою чергу, перебувають під впливом суспільної правосвідомості.

У сучасній юридичній літературі можна зустріти і критику наведеної класифікації правосвідомості за суб'єктним критерієм. Так, Є.О. Белканов вважає її занадто вузькою і пропонує ширший за суб'єктним критерієм вид – «метаправосвідомість», або «глобальна правосвідомість». На думку вченого, на найбільш елементарні правові уявлення, що є у кожного народу, не впливають класові, національні, культурні особливості, що є підставою для формування глобальної правосвідомості [13, с. 51].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания / А.Р. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания / [под ред. А.Д. Бойкова, В.И. Каминской, А.Р. Ратинова и др.]. – М. : Юрлитинформ, 1974. – С. 178-187.
2. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1909-1910. – Т. 1-2. – 758 с.
3. Остроумов Г.С. Правосознание и общественное мнение в общенародном государстве / Г.С. Остроумов // Советское государство и право. – 1963. – № 11. – С. 14-23.
4. Аверин А.В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научного правового сознания судей : проблемы теории и практики / А.В. Аверин. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО Саратов. гос. акад. права, 2003. – 305 с.
5. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания / И.Е. Фарбер. – М. : Юрид. лит., 1963. – 206 с.
6. Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество / Е.В. Назаренко. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1968. – 190 с.
7. Дубровский Д.И. Проблема идеального / Д.И. Дубровский. – М. : Канон, 1983. – 228 с.

8. Смолова Т.Ю. Правосознание несовершеннолетних : теоретико-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т.Ю. Смолова ; Поволжская академия государственной службы им. П.А. Столыпина. – Саратов, 2006. – 214 с.
9. Ефремова Г.Х. Изучение правосознания и общественного мнения о преступности и деятельности правоохранительных органов / Г.Х. Ефремова, А.Р. Ратинов. – М. : Изд-во ВНИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1989. – 118 с.
10. Хлопин А.Д. Становление гражданского общества в России : институциональная перспектива / А.Д. Хлопин // Pro et Contra. – 1997. – Т. 2. – № 4. – С. 60-76.
11. Могилевский А.Л. Правосознание и религия / А.Л. Могилевский ; отв. ред. Б.О. Сарыев. – Ашхабад : Изд-во Ылым, 1977. – 268 с.
12. Бреднева В.С. Уровни правосознания и юридическая деятельность : [моногр.] / Бреднева В.С. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2010. – 164 с.
13. Белканов Е.А. Базовые стереотипы правосознания / Е.А. Белканов // Российский юридический журнал. – 1998. – № 2. – С. 51-58.

REFERENCE

1. Ratinov, R.A. (1974), "Structure and function of legal consciousness", *Pravovaya kul'tura i voprosy pravovogo vospitaniya* [A legal culture and questions of legal education is the Legal culture and questions of legal education], Yurlitinform, Moscow, Russia, pp. 178-187.
2. Petrazhyskiy, L.I. (1909–1910), *Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriyey npravstvennosti* [Theory of Law and State in connection with the theory of morality], Tip. M. Merkusheva, St. Petersburg, Russia.
3. Ostroumov, G.S. (1963), "Sense of justice and public opinion in the state of the whole", *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, no 11, pp. 14-23.
4. Averin, A.V. (2003), *Pravoprimeritel'naya deyatel'nost' suda i formirovanie nauchnogo pravovogo soznaniya sudey : Problemy teorii i praktiki* [Law enforcement vessels and the formation of scientific legal consciousness of judges : Theory and Practice], Izd-vo GOU VPO Sarat. gos. akad. prava, Saratov, Russia.
5. Farber, I.E. (1963), *Pravosoznanie kak forma obshchestvennogo soznaniya* [Legal consciousness of as a form of social consciousness], Yurid. lit., Moscow, Russia.
6. Nazarenko, E.V. (1968), *Sotsialisticheskoe pravosoznanie i sovetskoe pravotvorchestvo* [The socialist legal consciousness and Soviet law-making], Izd-vo Kiev. un-ta, Kyiv, Ukraine.
7. Dubrovskiy, D.I. (1983), *Problema ideal'nogo* [The problem of ideal], Kanon, Moscow, Russia.
8. Smolova, T.U. (2006), "Legal consciousness of minors : theoretical and legal aspects", Thesis abstract for Cand. Sc. (Jurisprudence), Povolzhskaya academy of government service the name of P.A. Stolypina, 12.00.01, Saratov, Russia.
9. Yefremova, G.H. and Ratinov, R.A. (1989), *Izuchenie pravosoznaniya i obshchestvennogo mneniya o prestupnosti s deyatel'nosti pravoohranitel'nyh organov* [The study of legal consciousness and public opinion on crime and law enforcement], Izd-vo of VNIИ probl. strengthening of legality and law and order, Moscow, Russia.
10. Hlopin, A.D. (1997), "Civil Society in Russia : Institutional Perspective", *Pro et Contra*, no 4, pp. 60-76.
11. Mogilevskiy, A.L. (1977), *Pravosoznanie i religiya* [Legal consciousness and religion], Izd-vo Ylym, Ashgabat, Turkmenistan.
12. Bredneva, V.S. (2010), *Urovni pravosoznaniya s yuridicheskaya deyatel'nost'* [The levels legal consciousness and legal activities], SakhGU, Yuzhno-Sakhalinsk, Russia.
13. Belkanov, E.A. (1998) "Basic stereotypes of legal consciousness", *Rossiyskiy yuridicheskiy zhurnal*, no 2, pp. 51-58.